

правду і справедливість, особливий сентимент селянства до релігійної фразеології. При цьому не можна не помітити у цьому перевдяганні значної маніпуляційної складової – усі популяризаторські й стилістичні зусилля були зрештою спрямовані на інструментальне використання селянського невдоволення, хоча б і з мотивів любові до того ж самого селянства та прагнення покращити його життя. Втім, зображення картин важкого життя вдавалося радикальним авторам краще, ніж розділи з прямою соціальною дидактикою, що малювали кращі перспективи та визначили шляхи їх досягнення. Надмірне захоплення народників власними теоретичними побудовами зрештою зіграло злий жарт – селянство виявилось значно менш революційним та невдоволеним, ніж вони сподівалися.

Наприкінці зауважимо, що проблема сприйняття селянством запропонованих йому ідей є окремою темою. Проте можна ствердити, що народницькі утопії були радше витвором прагнень їхніх творців, ніж відбиттям сподівань й ідеалів простолюду. Наївно було б розраховувати, що неписьменний або ледь письменний селянин серйозно зацікавиться літературою, яку йому пропонували заходжі пропагандисти. Він переважно залишався байдужим до змальованих райдужних перспектив суспільства загальної рівності або тлумачив їх по-своєму, як той селянин, що після прослуховування оповіді про майбутню спільноту рівних вимовив: „От тоді буде добре, піднайму двох робітників і заживу” [1, 48]. У спогадах учасників „ходіння в народ” часто зустрічаємо описи випадків небажання селян брати запропоновані книжки або використання їх на цигарки*. Не виявило селянство і великої довіри до тих своїх численних „друзів”, що раптом з’явилися в середовищі освіченого панства. Перефразуючи відомий вислів, „народ” був надзвичайно далеким від пропагандистів і, не розуміючи прагнень інтелігенції, не збирався відповідати її очікуванням.

1. Антекман О.В. *Общество „Земля и Воля” 70-х гг. по личным воспоминаниям.* – М., 1928.
2. Базанов В.Г. *Хождение в народ и книги для народа (1873–75) // Агитационная литература русских революционных народников (Потаенные произведения 1873–1875 гг.).* – Л., 1970.
3. Банк Б. В. *Изучение читателей в России (XIX в.).* – М., 1969.
4. Богданович Т. *Хождение в народ.* – Петербург, б. г.
5. Демерт Н. *Новая воля (Из записок служившего кордатом по крестьянскому делу) // Отечественные записки.* – 1869. – № 9.
6. Захарина В.Ф. *Голос революционной России. Литература революционного подполья 70-х годов XIX в.: „Издания для народа”.* – М., 1971.
7. *Книга в России. 1861–1881 / Под ред. И.И. Фроловой.* – М., 1988.
8. Корнійчук Л.Я. *Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст.* – К., 1971.
9. *Подолінський С. Парова машина // Подолінський С.А. Вибрані твори.* – К., 2000.
10. *Подолінський С. Про багатство та бідність // Подолінський С.А. Вибрані твори.* – К., 2000.
11. *Правдиве слово хлібороба, брошура д. Волховського // Драгоманов М. Листи до Ів. Франка та інших. 1887–1895.* – Львів, 1908.
12. *Революционное народничество 70-х годов XIX в. – Т.1: 1870–1875. / Под. ред. Б.С. Итенберга.* – М., 1964.
13. *Рейтблат А.И. От Бовы к Бальмонту. Очерки по*

истории чтения в России во второй половине XIX в. – М., 1991.

14. Рудько М.П. С.А. *Подолінський у революційно-народницькому русі 70-х рр. XIX ст. // Український історичний журнал.* – 1966. – № 7.
15. Рудько М.П. *Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.).* – К., 1973.
16. *Русскому народу // Агитационная литература русских революционных народников (Потаенные произведения 1873–1875 гг.).* – Л., 1970.
17. Світленко С.І. *Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії.* – Дніпропетровськ, 1999.
18. *Хитрая механика (правдивый рассказ, откуда и куда идут деньги) // Агитационная литература русских революционных народников (Потаенные произведения 1873–1875 гг.).* – Л., 1970.

І.М. Петренко

СТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКИХ ЦЕРКОВНОПАРАФІАЛЬНИХ ШКІЛ У ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Національна освіта є вагомим фактором соціально-економічного розвитку суспільства, засобом збереження його цілісності та стабільності. На сучасному етапі розвитку України відбувається процес реформування системи вищої школи. Входячи у європейський освітній простір, ми не повинні втратити власну культурну, етнічну, релігійну, національну ідентичність. Саме тому дослідження питань історії української освіти набувають актуальності.

Останнім часом в Україні популярності набули недільні школи, спостерігається зближення освіти з християнськими духовними цінностями. Українське православне духовенство виступає силою, яка підтримує та відроджує освітні традиції. За цих умов зростає інтерес до вивчення історії церковнопарафіальних шкіл у минулому, адже вони вписали помітну сторінку в історію освіти. Цей процес був перерваний десятиліттями радянської влади і тепер потребує нового переосмислення.

Створення мережі та діяльність церковнопарафіальних шкіл належить до маловивчених проблем, хоча окремі фрагменти відображено у роботах В.Й. Борисенка, С.П. Стельмаха, О.О. Драч, Г.В. Степаненко [1-4]. У зазначених працях автори аналізують проблеми історії освіти в Україні, просвітницьку діяльність духовенства, політику уряду Російської імперії щодо початкових шкіл духовного відомства. Однак, незважаючи на це, в цілому слід відзначити, що недостатньо вивченими залишаються такі аспекти проблеми, як організація та діяльність церковнопарафіальних шкіл, особливості мережі їх поширення та функціонування у Лівобережній Україні наприкінці XIX століття.

У зв’язку із цим автор статті ставить за мету з’ясувати особливості створення мережі та функціонування церковнопарафіальних шкіл у Лівобережній Україні наприкінці XIX століття – періоду найвищого розквіту шкіл такого типу. Об’єкт вивчення – церковнопарафіальні школи Лівобережжя наприкінці XIX ст., предмет – особливості створення мережі та функціонування сільських

церковнопарафіяльних шкіл окреслених періоду і регіону.

Урядова політика Російської імперії у сфері початкової освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. в кожному регіоні (на Правобережжі, Лівобережжі, Півдні) мала свої особливості, які залежали від рівня їх соціально-економічного розвитку і політичних обставин. На Лівобережжі (у Полтавській та Чернігівській губерніях) капіталістичні відносини розвивалися приблизно однаковими темпами, тому й вплив соціально-економічних факторів на освіту тут був рівнозначним. До того ж на них поширювалися всі закони зі сфери народної освіти, характерні для земських губерній Росії. Південні й Правобережні українські землі в другій половині XIX – на початку XX ст. перебували у дещо інших умовах. Західноукраїнські землі входили до складу Австро-Угорщини, тому й шкільна система там була іншою. Саме від таких обставин залежала мережа поширення церковнопарафіяльних шкіл у різних регіонах імперії. Зокрема, на Правобережжі та Півдні України, царський уряд покладав на церковнопарафіяльні школи не лише освітні, але й виховні завдання, а деякою мірою й політичні. Особливі політичні обставини, які склалися на Правобережній Україні, де царизм вів боротьбу з польським національно-визвольним рухом, сприяли діяльності тут православного духовенства в галузі початкової народної освіти. Церковнопарафіяльні школи у цьому регіоні були своєрідним бар'єром між православним населенням і польськими поміщиками з католицьким духовенством, які відкривали свої школи і залучали до них українське населення. До того ж через відсутність земств і земських шкіл на Правобережжі до 1910–1911 років початкові навчальні заклади духовного відомства тут були найчисленнішими. Вони стояли на першому місці серед усіх інших типів початкових шкіл. На Півдні України проживало багато розкольників і старообрядців, тому на церковнопарафіяльні школи тут покладалося перш за все місіонерське завдання і вони використовувалися царським урядом як засіб боротьби з інакочерцями. Тому мережа поширення початкових шкіл духовного відомства була значною у цьому регіоні.

На території Лівобережної України навчальні заклади церковного відомства співіснували із школами міністерства народної освіти, земськими, приватними тощо. У різні роки вони мали свою специфіку, законодавчу базу, яка регламентувала їхню діяльність. Окрім того, на Лівобережжі православне парафіяльне духовенство мало давні традиції в освітній сфері та вело боротьбу за збереження пріоритету в цій справі.

Мережа церковнопарафіяльних шкіл на Лівобережній Україні почала зростати після видання „Правил про церковнопарафіяльні школи” від 13 червня 1884 року, які створили для розвитку останніх сприятливі умови. Саме з цього часу почався новий етап їх розвитку. Церковному відомству було надано пріоритет у системі початкової народної освіти. Церковнопарафіяльні школи були вилучені з підпорядкування училищних рад і передані єпархіальним училищним радам, а через них – архієрею і Святійшому Синоду. Єпархії поділялися на училищні округи, в кожному з яких нагляд за школами покладался на священників, призначених архієреєм. Питання про відкриття і управління школами,

підготовку навчальних планів, програм і посібників стали прерогативою духовного відомства.

До моменту затвердження „Правил” кількість цих шкіл у Російській імперії, за даним Синоду, становила 4640, у яких навчалось 112 114 чоловік. У наступному, 1885 році, ця цифра збільшилася відповідно до 8 351 і 202 350, а на початок 1894 року Синод нараховував у своєму віданні вже 31 835 шкіл, де навчалось 981 076 учнів [5, 82 - 83].

До 1884 року у Полтавській єпархії було 66 шкіл із 1000 учнів. Освіта в основному зосереджувалась у земських і міністерських школах. Після видання „Правил про церковнопарафіяльні школи” від 13 червня 1884 року у другій половині цього року в єпархії було відкрито 29 шкіл, у яких навчалось разом із попередніми 66 школами 1723 учнів [6, 592-593].

На початок 1884 року у Чернігівській єпархії було лише 6 церковнопарафіяльних шкіл, але вони діяли безперервно уже десятки років. Ці школи відкривалися причетниками або їх вдовами за власним почином, без допомоги держави чи місцевої влади. Наприклад, у селі Шибаринівці псаломщик Висоцький навчав дітей на своїй квартирі протягом 20 років; дружина псаломщика Матусевича безперервно утримувала школу вже 30 років [7, 64]. Після видання „Правил про церковнопарафіяльні школи”, у другій половині 1884 року, в Чернігівській єпархії нараховувалось вже 97 шкіл із 2 258 учнями. Лише протягом жовтня – грудня 1884 року в єпархії було відкрито 48 шкіл, 1885-го року вже діяло 118 із 2 353 учнями, 1886-го – 123, із – 2 545 учнями [8, 341; 9, 5]. Ці приклади наочно підтверджують динаміку зростання церковнопарафіяльних шкіл у губерніях Лівобережної України після видання „Правил...”. Однак, слід наголосити на тому, що на час видання цього документу серед губерній Лівобережної України найбільше церковнопарафіяльних шкіл було на Полтавщині.

Щороку кількість церковнопарафіяльних шкіл збільшувалась. Зокрема, протягом 1885/86 навчального року у Полтавській губернії до 141 початкової школи духовного відомства додалось ще нововідкритих 48 церковнопарафіяльних шкіл. На початку 1887/88 навчального року у єпархії діяло вже 190 церковнопарафіяльних шкіл. У середньому на одну церковнопарафіяльну школу припадало 30 учнів, а в земських – 72 [10, 58]. Протягом 1890-91 рр. до існуючих шкіл додалось ще 37 [6, 594-598]. Розподіл церковнопарафіяльних шкіл за повітами Полтавської єпархії характеризувався нерівномірністю. Їх кількість переважала у тих повітах, де було мало земських шкіл.

Значення початкових шкіл духовного відомства полягало у тому, що вони охоплювали навчанням і дівчаток, а це було досить важливо на той час, адже неграмотність серед жінок становила значно вищий відсоток, ніж серед чоловіків. Зокрема, офіційно перша жіноча церковнопарафіяльна школа виникла у Полтавській єпархії у 1885/86 навчальному році. Щороку їх кількість зростала. Якщо у цьому році така школа тут була лише 1, то у 1889/90 – 10, 1891/92 – 47, 1892/93 – 69, 1894/95 вже 122 (2 двокласних, 71 однокласних, 49 шкіл грамоти) [6, 604]. У Полтавській губернії особливим піклуванням про церковнопарафіяльні школи для дівчаток відзначався єпископ Полтавський і Переяславський Іларіон.

Швидке зростання кількості церковних шкіл у Чернігівській єпархії можна простежити за такими даними: якщо у 1889 році шкіл було 195, то у 1890 році вже – 378, а 1895-го року – 567 (з 16 520 учнями). Із них близько 2/3 були школами грамоти, інші – однокласні церковнопарафіальні. Протягом 1892–1895 років у губернії було відкрито 5 двокласних шкіл. Розташування церковнопарафіальних шкіл у Чернігівській губернії характеризувалося нерівномірністю, як і в інших губерніях Лівобережної України. Так, на 1894/95 навчальний рік у Борзнянському повіті у поселеннях, які мали від 140 дворів і більше, нараховувалося 5 церковнопарафіальних шкіл, а ті поселення, де було від 100 до 140 дворів, не мали жодної. У Глухівському повіті у населених пунктах із 140 дворами і більше було 3 церковнопарафіальні школи, а поселення, що мали від 100 до 140 дворів не мали жодної школи, відповідно від 70 до 100 дворів мали 1 [11, 564-566]. Наявність церковнопарафіальних шкіл залежала великою мірою від парафіяльних священиків, настільки вони переконували селян у необхідності віддавати на навчання своїх дітей та матеріального забезпечення шкіл.

У 1894/95 навчальному році у Полтавській єпархії церковнопарафіальних шкіл діяло 339 і 466 шкіл грамоти [12, 13], їх кількість зростала з року в рік. Так, на початку 1895 р. церковнопарафіальних шкіл було 339, протягом року їх кількість збільшилася на 37. Таким чином, до початку 1896/97 навчального року в єпархії працювало 376 церковнопарафіальних шкіл, народних училищ інших відомств – 734 [13, 37]. Причому 306 церковних парафій не мали церковних шкіл. Їх відсутність пояснювалася: 1) малочисельністю і бідністю парафій, які не мали достатньо коштів для того, щоб побудувати школу; 2) частою зміною у парафії священика; 3) існуванням у поселеннях шкіл міністерських чи земських; 4) відсутність іноді серед членів причту здібних до учительства осіб.

Отже, наприкінці XIX ст. відбувався процес інтенсивного розвитку шкіл духовного відомства. Такі темпи зростання шкіл Святейшого Синоду були пов'язані зі значними збільшеннями державних витрат на ці заклади. За підрахунками відомого дослідника М.В. Чехова, за той же період вони зросли в Росії з 55 000 до 3 000 000 крб, що вдвічі перевищувало витрати на народні училища інших відомств. Держава, яка розраховувала на швидке створення народних шкіл у кожній парафії за рахунок місцевих матеріальних ресурсів, змушена була виділяти значні кошти на їх утримання, які досягли 10 000 000 крб в 1902 році (на народні училища міністерства народної освіти – лише 5 000 000 крб) [14, 101-102].

Таким чином, за джерелами фінансових надходжень церковнопарафіальні школи були більш державними, ніж початкові народні училища. Причиною того, що кількість церковнопарафіальних шкіл зростала з року в рік, було передусім збільшення на них видатків із казни. Зокрема, 1899 року в розпорядження Полтавської єпархіальної училищної ради надійшло 84 560 крб 56 коп., що було більше на 4 810 крб 26 коп. порівняно з попереднім роком [15, 912].

У пореформений період земства, широко розпочавши освітню діяльність, іноді непримиренно ставилися до церковних початкових народних шкіл,

звинувачуючи їх у нездатності вести справу народної освіти на раціональних засадах. На погляд автора, частково такі звинувачення були справедливими. Православне парафіяльне духовенство іноді прагнуло до співпраці із земствами. Останні брали участь у фінансуванні церковнопарафіальних шкіл, хоча часто під тиском єпархіального начальства. У тих губерніях, де земства виділяли кошти на допомогу церковнопарафіальним школам, їх мережа поширення була значно вищою, ніж в інших губерніях. Незважаючи на це, загалом церковнопарафіальні школи посідали чільне місце у системі початкової народної освіти Лівобережної України поряд із земськими. Зокрема, якщо до початку 1896/97 навчального року в Чернігівській єпархії було 155 церковнопарафіальних шкіл, то наприкінці року вже 192 та 656 шкіл інших відомств [16, 203-204]. У середині 90-х років XIX ст. у селах Лівобережної України діяло 2 673 початкових школи різних відомств. Одна школа припадала на мешканців більше 5 населених пунктів. У Полтавській губернії відстань від хуторів і сіл до найближчої школи становила від 1 до 8 верст. Розташовувалися школи нерівномірно. За деякими даними, 200 великих поселень Чернігівської губернії зовсім не мали шкіл. Тому питання набуття початкової народної освіти жителями Лівобережної України стояло гостро.

Селянство чисельно домінувало у структурі населення Російської імперії. За даними 1897 р. воно становило 86,6 %. Тому рівень грамотності сільських жителів визначав грамотність населення держави в цілому [17, 33]. За даними перепису 1897 р., рівень грамотності селян Лівобережної України був таким: у Чернігівській губернії 16,5 % (з 2 298 854 жителів тільки 418 897 було грамотних), Полтавської – 14,4 %. Решта сільського населення (85,5 %) не могла здобути освіти [18, 106]. Однією з найхарактерніших рис селянства був високий рівень релігійності, що стала важливою складовою селянського буття. Церковнопарафіальні школи були поширені в основному на селі, у віддалених хуторах, для жителів яких навчальні заклади інших типів були недоступними. Вони відкривалися при місцевих парафіях, діяли під наглядом священика або інших членів причту. Там вони виконували свою історичну місію, ліквідуючи безграмотність і навчаючи нормам моралі тисячі селянських дітей.

Кульмінацією розвитку церковнопарафіальних шкіл були 1890–1900-ті роки, саме на цей час припадає найвищий етап їх розвитку. У 1897 році в Чернігівській губернії налічувалося 208 церковнопарафіальних шкіл. До кінця 1900 року їх кількість збільшилася до 248 [19, 709]. На початок 1900 року у Полтавській губернії діяло 1096 початкових шкіл духовного відомства (із них 481 церковнопарафіальних), шкіл інших відомств – 894 [20, 698, 708]. На 1900 рік у Чернігівській єпархії поряд із 274 церковнопарафіальними школами налічувалося 729 початкових народних шкіл інших відомств [21, 709, 726]. Школи духовного відомства посідали значне місце серед шкіл інших типів.

Таким чином, церковнопарафіальні школи у Лівобережній Україні наприкінці XIX ст. становили одну з важливих ланок системи початкової народної освіти. Початок 1884 року пов'язаний із тим, що церковнопарафіальні школи стали основним типом початкових шкіл. Вони набули право на самостійне

існування під керівництвом православного парафіяльного духовенства та єпархіальних органів влади. З того часу мережа їх поширення почала швидко збільшуватися. Найвищий розквіт початкових шкіл духовного відомства на Лівобережжі припав на 1890-ті роки і початок 1900-х років. Це пояснювалося збільшенням витрат на них із боку держави, адже до цього головними джерелами фінансування церковнопарафіяльних шкіл були місцеві органи влади, благодійники і самі селяни.

Серед губерній Лівобережної України Полтавська посідала першість за густотою мережі церковнопарафіяльних шкіл. Завдяки впливу місцевого первосвященника і парафіяльних попечителів початкові школи духовного відомства тут набули значного розвитку, займаючи помітне місце серед навчальних закладів інших типів.

Запропонована стаття стосується лише періоду другої половини XIX століття і охоплює межі Лівобережної України. Тому подальші публікації будуть спрямовані на розширення хронологічних і географічних меж дослідження та з'ясування того, яке місце займала початкова церковна школа порівняно з іншими видами шкіл, як вона забезпечувалась учительськими кадрами та яку роль відіграло православне парафіяльне духовенство в охопленні навчанням дітей українських губерній.

- епархии за 1899 год // *Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная.* – 1900. – № 34.
16. *Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Черниговской епархии за 1896/97 учебный год // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная.* – 1898. – № 9.
 17. *Рашии А.Г. Грамотность и народное образование в России в XIX и начале XX в. // Исторические записки.* – М.: АН СССР – Наука, 1951. – Т. 37.
 18. *Борисенко В.И. Про стан освіти селян на Лівобережній Україні в пореформений період // Український історичний журнал.* – 1975. – № 8.
 19. *Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1900 год // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная.* – 1901. – № 22.
 20. *Отчет Полтавского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1900 год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная.* – 1901. – № 25.
 21. *Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1900 год // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная.* – 1901. – № 22.

О.І. Савченко

СЕЛЯНСЬКЕ ВИДАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ

У лютому 1900 р. націонал-радикальна та соціалістично налаштована українська молодь об'єдналася в першу на Наддніпрянщині політичну організацію – Революційну українську партію (РУП). Заснували її відомі представники соціалістичної течії українського громадського руху, члени київської громади Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, В. Камінський, О. Коваленко, яких не влаштовували безпартійні форми суспільної діяльності. Зважаючи на складні політичні обставини, а також на те, що РУП була першою політичною партією на Наддніпрянщині, бажання вступити до її лав виявили усі недоволені російським самодержавством представники як соціалістичної, так і націонал-радикальної течій.

Діючи в підпіллі, члени партії прагнули розширити агітаційну роботу за допомогою власних періодичних видань. Відсутність свободи слова у Росії не давала їм змоги розгорнути легальну видавничу діяльність, а тому вони вирішили видавати часописи партії за кордоном. Керівництво РУП зупинило свій вибір на українських землях, які входили до складу Австро-Угорської імперії. Це пояснювалося декількома причинами. По-перше, Австро-Угорщина була конституційною країною, громадяни якої мали свободу слова та друку. По-друге, вона мала спільний кордон з Росією, що полегшувало доставку нелегальних часописів до Наддніпрянської України. По-третє, у Західній Україні на початку XX ст. друкувалося чимало українських періодичних видань, а отже, існувала розгалужена поліграфічна база.

У грудні 1902 р. у Києві відбувся I з'їзд РУП, делегати якого прийняли рішення про створення друкованого органу партії, розрахованого на українських селян. Відповідно до ухвали з'їзду 1 січня 1903 р. у Чернівцях побачило світ партійне видання – газета „Селянин”, яка виходила на 8 сторінках.

Видання РУП, розраховане на українське селянство, в історичній науці практично ніколи не

1. *Борисенко В.И. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст.* – К.: Наукова думка, 1980.
2. *Стельмах С.П. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60-90-х гг. XIX в.: Дис...канд. ист. наук: 07.00.02.* – К., 1991.
3. *Драч О.О. Развитие начатковой освіти в Україні (1861–1917 гг.): Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01.* – Харків, 2001.
4. *Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01.* – К., 2002.
5. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / Отв. ред. А.И. Пискунов.* – М.: Педагогика, 1976.
6. *Церковно-приходские школы и школы грамоты в Полтавской епархии за последние 11 лет (1884–1895 гг.) // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная.* – 1896. – № 19-20.
7. *Корреспонденции церковно-приходской школы // Церковно-приходская школа.* – 1887. – Книга 3.
8. *Отчет о состоянии церковно-приходских школ Черниговской епархии за 1886 год // Черниговские епархиальные известия.* – Часть официальная. – 1887. – № 8.
9. *Статистические сведения о церковных школах Российской империи со времен издания Высочайше утвержденных 13 июня 1884 г. Правил о церковно-приходских школах.* – С.Пб., 1909.
10. *Яцевич Ю.В. Начальное народное образование в Полтавской губернии.* – Полтава, 1894.
11. *Журналы Черниговского губернского земства XXXII очередной сессии 1896 года.* – Чернигов, 1897.
12. *Ежегодник Полтавского губернского земства на 1897 г.* – Полтава, 1897.
13. *Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1895–1896 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная.* – 1897. – № 3.
14. *Чехов Н.В. Народное образование в России с 60-х годов XIX в.* – М., 1912.
15. *Отчет Полтавского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Полтавской*